

Webrecensie BMGN 126:2 (2011)

Broecke, Marcel van den, *Ortelius' Theatrum Orbis Terrarum (1570-1641): Characteristics and Development of a Sample of on verso Map Texts* (Dissertatie Utrecht 2009, Netherlands Geographical Studies 380; Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht, 2009, cd + 304 blz., ISBN 978 90 6809 423 7).

In 1570 verscheen in Antwerpen de eerste atlas uit de geschiedenis: het *Theatrum orbis terrarum* van Abraham Ortelius. Ortelius liet de beste kaarten die er op dat ogenblik in Europa ter beschikking waren op een gelijk formaat hersnijden en bundelde ze samen in één boek. Op de achterzijde van de kaarten liet hij een begeleidende tekst drukken. In tegenstelling tot vroegere werken met kaarten, waren Ortelius' teksten een verduidelijking bij de kaarten in plaats van het omgekeerde. Al in de eerste editie riep Ortelius zijn lezers op om hem kaarten te bezorgen van de streken die nog niet in zijn atlas voorkwamen. Daardoor verschenen regelmatig nieuwe edities met een steeds groter aantal kaarten: van 53 bladen met kaarten in 1570 tot 166 bladen in de latere edities in de zeventiende eeuw. Tegelijk verschenen naast de edities met teksten in het Latijn ook edities met teksten in het Nederlands, Frans, Duits, Spaans, Italiaans en Engels. Terwijl tot nog toe vooral de kaarten het voorwerp uitmaakten van onderzoek, bestudeerde Marcel van den Broecke nu de teksten op de achterzijde van de kaarten van Ortelius' atlas.

Van den Broecke onderzocht de relatie tussen de Latijnse teksten en de teksten in de andere talen, hoe de teksten evolueerden in de opeenvolgende edities en welke bronnen Ortelius gebruikte. De teksten zijn een dankbaar onderwerp voor onderzoek. Niet alleen is de toevoeging van teksten ter begeleiding van kaarten een nieuwigheid van Ortelius, maar ook breidde hij zijn teksten in de Latijnse edities steeds verder uit met nieuwe gegevens of verving hij verouderde gegevens door nieuwe zaken die hij had gevonden. De Latijnse teksten baseerde hij grotendeels op zijn grondige kennis van klassieke auteurs en eigentijdse historische werken. Als één van de weinige auteurs van zijn tijd verwees hij stelselmatig naar zijn bronnen en hij voegde in zijn atlas zelfs een 'Catalogus auctorum' toe met een duidelijke opgave van de auteurs en geografen van wiens werk hij gebruik had gemaakt. In tegenstelling tot de Latijnse teksten, zijn de teksten in het Nederlands, Frans en Duits niet voor de

geleerde lezer bedoeld, maar voor een publiek dat geen behoefte had aan citaten van klassieke auteurs. De teksten geven persoonlijke indrukken van de afgebeelde landen 'dwelck de lesere voor een rust-plaetse oft wt-spanninghe besighen mach daer hy (vermoeyt-sijnde van gaene) sinen adem wat verhaele' zoals Ortelius het zelf schrijft. De Spaanse, Italiaanse en Engelse teksten zijn dan weer wel vertalingen van het Latijn.

Voor zijn studie selecteerde Van den Broecke tien teksten op een totaal van 226. Een onderzoek van alle teksten zou volgens hem te ver voeren. De tien teksten die hij koos zijn teksten die bij kaarten zijn gedrukt, die zowel in de vroegste als in de laatste edities van de atlas opgenomen waren en die bovendien in de verschillende talen voorkwamen. In zijn boek geeft Van den Broecke deze teksten in Engelse vertaling in extenso weer waarbij hij aanduidt wat werd toegevoegd, weggelaten of veranderd in de opeenvolgende edities. Vervolgens worden deze teksten uitvoerig statistisch geanalyseerd.

Ondanks het boeiende onderwerp vertoont de studie van Van den Broecke enkele ernstige tekortkomingen. De auteur gaat ervan uit dat de tien geselecteerde teksten representatief zijn maar deze beperking houdt ook ernstige risico's in. De vervanging van een tekst door een geheel nieuwe komt bijvoorbeeld niet aan bod. Het boek is daarnaast niet altijd even nauwkeurig over de precieze evolutie van de verschillende edities van Ortelius' atlas. Nergens blijkt dat de samenstelling van de teksten in de Franse edities, door de auteur zonder onderscheid aan Ortelius zelf toegeschreven, in de loop van de opeenvolgende edities een mengeling van teksten werd van uiteenlopende oorsprong. Zo bevat de Franse editie van 1598, de laatste die tijdens Ortelius' leven verscheen, naast de teksten uit de eerste Franse editie van 1572 ook een tiental teksten die in feite vertalingen zijn van de Latijnse teksten gemaakt door een tekstzetter van Jan Moretus, François Bellet.

Dat Ortelius een onderscheid maakte tussen teksten in Latijn voor een geleerd publiek en in het Nederlands, Frans en Duits voor andere belangstellenden had Van den Broecke ook kunnen toetsen aan de hand van de bewaard gebleven journalen van de Plantijnse boekhandel waar een groot aantal atlassen van Ortelius verkocht werden. De kopers en hun herkomst staan er met naam vermeld zodat hij zijn veronderstelling dat deze atlassen bestemd waren voor 'merchants, high ranking civil servants and dignitaries' had kunnen verifiëren met archiefgegevens.

In zijn zesde hoofdstuk gaat Van den Broecke op zoek naar de bronnen van Ortelius. Indien Ortelius alle 2.000 boeken die hij in zijn teksten vermeldt, ook effectief in zijn bezit had, moet hij een

voor die tijd erg rijke bibliotheek hebben bezeten. Van den Broecke veronderstelt ten onrechte dat deze bibliotheek via Ortelius' neef Cools in Pembroke College in Cambridge is verzeild geraakt. Ortelius' bibliotheek werd namelijk na zijn dood in Antwerpen geveild en is op die manier verspreid geraakt.

In het laatste hoofdstuk van zijn boek vergelijkt Van den Broecke de teksten van Ortelius' atlas met die in andere atlassen: van zijn tijdgenoot Gerard de Jode, de Fransman François Bougereau, Gerard Mercator, Judocus Hondius en Willem en Jan Blaeu. Hieruit blijkt dat Ortelius' teksten door hun historische invalshoek een unieke positie innemen, terwijl de overige teksten vaak meer op geografische informatie gericht zijn. Vooral Ortelius' teksten bij zijn historische kaarten bleken vrij lang navolging te hebben gekend. Merkwaardig is dat Van den Broecke hier de zakatlas van Ortelius, die vanaf 1577 in verschillende talen gedurende enkele decennia verscheen en waarin ook begeleidende teksten bij de kaarten zijn gedrukt, volledig negeert.

Dirk Imhof, Museum Plantin-Moretus, Antwerpen

Webrecensie BMGN 126:2 (2011)

Bruyneel, Elisabeth, *De Hoge Gezondheidsraad (1849-2009). Schakel tussen wetenschap en volksgezondheid* (Leuven: Peeters, 2009, 230 blz., ISBN 978 90 429 2249 5).

Het was een logische gedachte dat medio negentiende eeuw, toen de miasmatheorie hoogtij vierde en het hygiënisme in opkomst was, er in België een orgaan in het leven werd geroepen dat moest proberen de door vieze luchten en vreselijke leefomstandigheden bedreigde volksgezondheid zowel lichamelijk als geestelijk op een hoger peil te brengen. De Hoge Gezondheidsraad werd in 1849 opgericht en historica/journaliste Elisabeth Bruyneel heeft ter ere van het 160-jarig bestaan een inhoudelijk fraai en daarbij goed geschreven boek erover geschreven. Laat ik echter, dat gezegd hebbende, met de kritiekpunten beginnen zoals het ontbreken van een in een dergelijk werk eigenlijk onontbeerlijke index, en het gebruik van het woord ‘we’ terwijl ze toch echt de enige auteur is.

Het valt op dat Bruyneel bij tijd en wijle de eigen opvattingen niet buiten de deur houdt. Daar is wat mij betreft niet veel op tegen, maar er is wel iets op tegen om bepaalde ideeën van artsen ‘vreemd’ te noemen als ze dat alleen zijn vanuit een hedendaagse optiek, terwijl die ideeën in de tijd dat ze werden gespuid echt zo vreemd niet waren. Bruyneel verklaart het, ondanks cholera en tbc, geringe artsenbezoek in de negentiende eeuw uit de economische nood van de arbeiders. De meesten hadden eenvoudigweg het geld niet om naar de dokter te gaan. En als ze gingen, was het te laat. Maar was het niet vaak ook zo dat als ze eerder waren gegaan het in veel gevallen gewoon weggegooid geld was? Had men in die tijd dan al zoveel van de gemiddelde arts te verwachten? Er was inderdaad wantrouwen, maar dat was niet geheel en al op drijfzand gebaseerd, iets wat Bruyneel elders zelf ook aangeeft als ze schrijft dat tijdens de cholera-epidemie bepaalde maatregelen moesten worden doorgevoerd omdat de meeste artsen geen idee hadden hoe cholera moest worden bestreden.

Het neemt allemaal niet weg dat Bruyneel een fraai werk heeft geschreven waarin zowel de medische breedte – strijd tegen weinig frisse abortuspraktijken, moeder-en-kindzorg, publieksvoorlichting, sociale wetgeving en indamming van venerische ziekten tot ziekenhuisbouw –, als de